

АКТУАЛІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМИ ЕСТЕТИЧНОГО ПРАГНЕННЯ ЯК СКЛАДОВОЇ ДУХОВНОСТІ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

У статті йдеться про одну з найважливіших проблем, яка стоїть перед сучасною вищою школою – сформувати спеціаліста, фахівця високого рівня, який має глибокі духовні запити, знає й розуміє мистецтво, літературу. Це свідчить про нього не тільки як про культурну людину загалом, а й потужно впливає на його інтелектуальні можливості, підвищує рівень емоційного інтелекту (EQ). Незважаючи на те, що свідомість сучасної молоді формується вже у незалежній Україні, вона має відбиток постгеноцидного тоталітарного суспільства, в якому вільна думка була під строгою забороною. Саме мистецтво, яке вчить мислити вільно й незалежно, потужно живить і формує таку думку, що є свідченням індивідуальності кожної людини. Розвиток естетичних смаків, почуттів, формування естетичного прагнення, яке свідчить про багатий духовний світ особистості, прищеплення сталої необхідності споглядати прекрасне, працювати над удосконаленням себе – саме це є нашою ідеальною, до певної міри, метою й програмою щодо курсантів і студентів. Шляхи розвитку естетичних почуттів, смаків, уподобань і прагнень можуть бути такі: з'ясування глибини естетичного змісту будь-якого феномена культури, який вивчається за програмою, актуалізація проблеми «потенційного змісту» вже відомого раніше мистецького феномена, максимальне використання впливу театрального мистецтва й мистецтва кіно як найпотужніших естетичних систем тощо.

Ключові слова: естетичне прагнення, естетичне почуття, естетичне виховання, духовний світ, індивідуальність.

M. Labach

UPDATING PROBLEMS OF AESTHETIC ASPIRATIONS AS A COMPONENT OF SPIRITUALITY IN HIGHER EDUCATION ESTABLISHMENT

The article deals with one of most important problems facing the modern high school – to form a specialist, a high-level professional who has deep spiritual needs, knows and understands the art and literature. It helps a student be not only a cultured person in general, but it also powerfully affects his intellectual capacity, improves emotional intelligence (EQ). Despite the fact that the consciousness of today's youth is formed in independent Ukraine, it has the imprint of post-genocidal totalitarian society where free thought is under a strict ban. It is an art that teaches to think freely and independently powerfully nourishes and forms this view, which proves identity of each person. The development of aesthetic tastes, feelings and aesthetic aspirations formation, which indicates a rich spiritual world of the individual, instilling constant need to contemplate the beautiful work on improving themselves - that this is our ideal, to some extent, and purpose of the program on cadets and students. Ways of development aesthetic feelings, tastes, preferences and aspirations could include clarifying the depths of the aesthetic content of any cultural phenomenon, which is studied by the program, updating problems of "potential content" that is a famous artistic phenomenon, using maximum impact of theatre and film art as a powerful aesthetic systems and others.

Key words: aesthetic aspirations, aesthetic sense, aesthetic education, spiritual world, personality.

Проблеми, пов'язані з естетичним вихованням особистості, її творчістю, актуальними є завжди, бо завжди актуальна краса, емоції, які вона викликає, і в усі часи, починаючи від античних, впливу мистецтва на людину надавали величезного значення, бо воно формує високодуховну людину. Платон, наприклад, вважав мистецтво, зокрема, музику, справою державної ваги, а музичне виховання було обов'язкове у грецькому суспільстві (11, с.51). Ще раніше сказав Василій Великий: «Краса – то є світло, порівняно з яким світло сонця – то тьма» (Там само).

Отже, українська освіта, яка довгий час перебувала в умовах колоніально-тоталітарного режиму й українською за своєю суттю не була, відображає дотепер негативні тенденції минулого, позбутися яких не так просто. Звичайно, в радянському суспільстві декларувалася необхідність естетичного виховання, воно навіть пропагувалося й проводилося, але в руслі псевдомистецького методу «соціалістичного реалізму», покликаного вибудовувати міфи про «розвиток творчої особистості в радянському суспільстві». У праці відомого педагога Григорія Ващенко читаємо: «Московські більшовики не обмежуються втручанням у зміст творчості, вони накладають і свою форму, і мистецьким стилем в СРСР мусить бути т.зв. «соціалістичний реалізм». Кожний інший стиль засуджується як «буржуазне викривлення», як шкідництво. Це означає, що мистецтво в усіх його формах має відбивати дійсність, але відбивати так, щоб мистецький твір сприяв «розбудові соціалізму» (1, с.51). Зайве говорити, що естетична цінність таких творів була доволі сумнівна або й не було її зовсім.

Крім того, естетичне виховання розумілося тоді досить однобоко: «радянська людина» повинна бути «всебічно розвинена», вона має «розуміти» мистецтво, було б добре, якби вона його «творила», пропагуючи в своїй «творчості» відомі ідеї. Тому, віддаючи належне всім тим багаточисленним ученим, які займалися проблемами естетичного виховання від найдавніших часів (К.Ушинський, Г.Ващенко, С. Русова, В.Сухомлинський, І.Зязюн) і в незалежній Україні також (В.Кремень, О.Вишневський, А.Канарський, Т.Завадська, Н.Миропольська та інші), ми маємо на меті привернути увагу до трохи іншого аспекту проблеми: формування у вищій школі естетичної потреби, «естетичного прагнення» (термін, що його знаходимо в працях Омеляна Вишневського), без якого людина як особа духовна не може повноцінно розвиватися ні як особистість, ні навіть досягти успіху як фахівець. Пам'ятаємо, зрештою, про гуманістичну теорію самоактуалізації особистості й славнозвісну «піраміду потреб» А.Маслоу, який дослідив, що в багатьох людей саме духовні потреби – творчість, моральність, прагнення естетичного задоволення – можуть бути визначальними порівняно з фізіологічними. Він же, на відміну від деяких вчених, які вважають, що естетичні потреби не є вродженими, дотримується дуже важливої думки, що для більшості людей властивий майже інстинктивний потяг до краси, яка викликає естетичне задоволення.

Не зайвим буде нагадати, що навіть молоді люди, народжені вже в незалежній Україні, мають генетичні залишки отого постгеноцидного синдрому, який виявляється в невмінні бути вільними, а людина з прищепленим почуття прекрасного, яка має естетичне прагнення, «прагнення довершеності» (К.Ушинський), набуває свободи – свободи думки, свободи естетичного судження і сприйняття прекрасного, бо мистецтво (справжнє, а не «соцреалістичне») саме до цього спонукає. Недаремно Фрідріх Шіллер, який ввів у широкий обіг поняття «естетичної культури» як кінцевої мети естетичного виховання, в «Листах про естетичне виховання» трактує цю культуру «як природну можливість людини вільно обрати шлях до себе, до своєї сутності, адже естетична культура повертає «свободу бути тим, ким маєш бути» (13, с.127), а мистецтво допомагає "робити своїми чужі почуття" (там само), і цю «роботу» повинна виконати сама людина, спираючись на свій досвід, світогляд, освіту. Він вважав естетичну культуру важливим фактором, використовуючи який можна досягнути навіть докорінних соціальних перетворень, тому що здійснюючи естетичний вплив на психіку людини, можна розв'язати навіть дуже серйозні проблеми (Там само).

У наш час, коли на перший план виходить проблема «персоноцентризму» (С.Кримський), людина повинна зайняти те чи інше місце в ціннісно-смысловому універсумі, оскільки «цей світ конституційований як ціннісно-смысловий універсум» (7, с.15), який, за С.Кримським, включає природу, цивілізацію і монадне буття особистості. Без «свободи бути тим, ким маєш бути», це місце віднайти неможливо. Саме тому (ще й тому!) духовні ракурси буття людини такі важливі.

Необхідність же правильного естетичного виховання, метою якого, власне, є формування естетичного прагнення, підтверджує досвід прийнятих у світовій практиці концепцій художньо-естетичного виховання молоді. Педагоги різних країн розглядають мистецьку освіту «як природний шлях розвитку творчого гармонійного мислення людини, і вона відіграє важливу роль не лише в мистецькій, а й у повсякденній праці та в наукових пошуках. Розвинуте в такий спосіб мислення сприяє знаходженню конструктивних творчих розв'язань практичних проблем - економічних, екологічних, соціально-культурних тощо» (14).

Дослідник Л.Волинець у статті «Художньо-естетична освіта в Японії» підкреслює, що концепція освіти в цій країні ґрунтується на пріоритеті естетичної свідомості кожного, яка формується з найранішого віку, бо саме вона дає можливість зрозуміти світ, його гармонію, навчитися мислити, а відтак, брати участь у його вдосконаленні, конструюючи, будуючи, змінюючи на краще. Цьому завданню служить навіть такий предмет, як каліграфія, що вважається мистецтвом у Японії, тому що «ієрогліфічне письмо розвиває в людини бездоганне відчуття пропорцій, динаміки, руху, здатність цінувати простоту й вишуканість лінії» (4, с.28).

Отже, йдеться не лише про виховання засобами мистецтва культурної всебічно розвинутої людини, а робиться акцент на тому, що людина з розвиненим естетичним смаком і почуттями буде, без сумніву, кращим спеціалістом, бо, маючи, власне, «творче гармонійне мислення», зможе розвинути свою професійну майстерність, досягти більших фахових успіхів. Не зайвим буде нагадати про таке поняття, як «емоційний інтелект»: без розвинених емоцій і почуттів неможливо досягти його високого рівня, а саме він (EQ, а не IQ) має вирішальне значення в досягненні професійних успіхів людини, в її вдалій кар'єрі тощо.

Ясна річ, що естетичні почуття і прагнення формуються з раннього дитинства і цей процес триває все життя. Саме тому великого значення цьому надавав наш знаний педагог Василь Сухомлинський. В одній зі своїх праць він тісно пов'язує естетичне, красу й моральне: ««Краса відкриває очі на світ, - стверджував педагог. - Погане, потворне, непомітне протягом тривалого часу, у світлі краси стає раптом нестерпним. Одна із закономірностей виховання — зло і потворність нехай витісняються красою» (15). Ця думка В.Сухомлинського особливо важлива й у наш час, коли конфлікт добра і зла набуває все більш загострених форм аж до відкритої агресії й війни.

Причиною недостатнього розвитку як естетичних почуттів, так і естетичних прагнень у сучасного покоління, а подекуди й того, що їх зовсім нема, є, власне, абсолютно недостатня увага, яка приділялася багато років, так званим, дисциплінам мистецького циклу (музика, образотворче мистецтво) – їх викладали найчастіше педагоги без спеціальної освіти, в учнів було сформовано чітке уявлення про те, що вони не обов'язкові, другорядні. Щодо цього можна навести багато прикладів, а ми звернемося до оповідання письменника «шістдесятника» Григора Тютюнника «Дивак», в якому психологічно точно зображено почуття малого школяра Олесья, що його, власне, за приписами «соцреалізму» змушують у школі малювати нудний і нецікавий для нього «перегнійний горщечок» замість дятла, за яким хлопчик спостерігає йдучи до школи. Творча спостережлива натура цієї дитини налаштована на одну хвилину з природою; її б розвинути й плекати далі - це вроджене естетичне почуття, але радянська школа була спрямована, власне, на протилежне. Протест проти цього автор висловлює через дитину – Олесь не бажає робити те, що йому не подобається, виходить з класу, і навіть двійка за малювання його не лякає, він біжить слухати природу й споглядати її (12). На жаль, подібні сюжети не рідкість і нині.

Про естетичне прагнення як складову духовності йдеться в працях відомого сучасного педагога Омеляна Вишневецького, який, зокрема, пише:

«...естетичне почуття є почуттям духовним, складовою духовності та, як і вона сама, – «розлите» по всій системі цінностей. Воно підносить людину над рутинністю життя, внаслідок чого вони – цінності – сприймаються нею як щось більше, вище, ніж лише правило-подібні норми і вимоги» (2, с. 211). Хочемо загострити увагу саме на понятті «естетичного прагнення», а не просто «естетичного почуття» як такої собі константи. Тобто, йдеться про те, що кожна особа в тій чи іншій мірі має розвинуте естетичне почуття, але якщо воно розвинуте недостатньо, то чи прагне вона його досягти і чи відчуває в цьому потребу?

У розділі «Естетика і етика започатковують людську духовність» зі збірника «Естетичні виміри сучасної освіти» відомий український педагог Іван Зязюн писав: «Саме естетика передусім всім духовним аспектам формування людини, включаючи естетичне. Дух свободолюбства, атмосфера демократизму, надання людині максимальної свободи вибору і самовиявлення, усвідомлення людиною своєї неповторної індивідуальності через самооцінку — усі ці чинники є визначальними в становленні і розвитку її естетичного досвіду» (6, с.11)

Розглянемо коротко деякі шляхи формування естетичного прагнення курсантів і студентів, що їх ми використовуємо в процесі педагогічної взаємодії. Отже, перший із них, і найбільш поширений – це з'ясування глибини естетичного змісту того чи іншого феномена культури, який вивчається за програмою. Без усілякого сумніву, кожне заняття будь-якої форми у вищій школі має потужний естетичний потенціал, який необхідно продуктивно використати, особливо якщо йдеться про світоглядні дисципліни гуманітарного спрямування, під час яких можна в повній мірі розкрити національні особливості українського мистецтва, в яких дуже яскраво виявляється менталітет нашого народу Одним із таких феноменів є барокова українська культура, яка безсумнівно свідчить про нашу європейськість. Молодим людям, і не тільки їм, важливо добре розуміти це особливо зараз, коли ми перебуваємо в стані не лише збройного, але й цивілізаційного конфлікту з державою-агресором. Підкреслимо, що культура епохи бароко засвідчує й іншу, дуже важливу концептуально особливість, про яку Сергій Кримський пише: «Барокова культура в Україні засвідчує екзистенційне розуміння мистецтва та принципу краси, **що було архетеповим для всього українського менталітету** (виділено нами – М.Л.). Краса завжди розглядалась як знак присутності Божого начала в природному та штучному середовищі людини. Ось чому вважалось, що непорушність Михайлівського собору Видубицького монастиря на краю Дніпрової кручі забезпечується золотою ниткою з неба, а рукою іконописців на вищих регістрах їхньої творчості водить янгол» (6, с. 325).

Наведемо інший приклад. Як і культура будь-якого європейського народу, українська однією зі своїх підвалин має християнську Візантійську культуру, тому деякі проблеми візантистики ми розглядаємо на своїх заняттях, зокрема, говоримо про мистецтво християнської літургії, яка є прикладом довершеного синкретичного дійства, починаючи від храму, в якому воно відбувається, і закінчуючи найменшим предметом церковного вжитку. Святий Йоан Кронштадтський говорить: «Церква, храм і Богослужіння діє на цілу людину, виховує її повністю: діє на її зір, слух, нюх, дотик, смак, на уяву, на почуття, на розум і волю благоліпністю ікон й усього храму, дзвоном, співом, кадильним фіміамом, цілуванням Євангелія, хреста і святих ікон, просторами, співом і милозвучним читанням Писань» (8, с.90). На щастя, можемо й зараз не лише споглядати це мистецтво, а й бути безпосередніми учасниками Священної Літургії, маємо багато нагод відчути все, про що пише Йоан Кронштадтський.

Другий шлях - актуалізація проблеми «потенційного змісту» (Іван Дзюба) вже вивченого раніше. Стосовно цього хочемо підкреслити, що коли говоримо про культуру, не оминаємо й літературу. Отже, по-перше, в школі, за програмою 9 класу вивчають творчість Тараса Шевченка, до сприйняття якої (зокрема, до рецепції, наприклад, політичних поем Шевченка) учні, на нашу думку не зовсім готові. Але оскільки «зміст великих творів мистецтва зростає разом із зростанням духовного досвіду людства» (5, с.5439) (і, додамо: зі зростанням

«духовного досвіду» окремої людини – М.Л.), то ми намагаємося розкрити глибинні пласти Шевченкової творчості вже старшим реципієнтам – нашим курсантам і студентам, і бачимо, що часто вони й справді по-новому, з урахуванням свого, хоч і невеликого, але все ж таки досвіду, опановують «невичерпний можливий зміст твору» (О.Потебня).

По-друге, йдеться не лише про зміст, а й про те, що література є дзеркалом для кожного народу взагалі і для нашого зокрема, в ній відображений менталітет нашого народу. Найперше, поетична вдача українців відбита в естетично довершеній народній творчості; саме тому в праці «Непотрібність великоруської літератури для України і для слов'янщини (Сьогочасне літературне прямування)» Іван Нечуй-Левицький пише: «Українська усна народна поезія дуже виділяється своїми блискучими фарбами. Вона вся закидана букетами поезії, цілими покосами поетичних квіток, так що тямущий український писальник, не нагинаючись, може сміливо загірбати цілі оберемки квіток і обсіпати ними свої твори» (9, с.78). Це стосується не лише народної творчості, але й літератури в цілому. Ми отже, намагаємося «відкрити» для тих, кого навчаємо, не лише змістове наповнення, а й естетику, красу українського слова (цього, здебільшого, з відомих і невідомих причин не робить сучасна середня школа) – іноді це вдається.

Третій шлях – це максимальне використання впливу театрального мистецтва й мистецтва кіно як найпотужніших естетичних систем. Треба сказати, що в етиці й естетиці усталеною є думка про те, що лише мистецтво може через естетичні переживання розкривати людське в людині (М.Дюфрен), навчити мислити і навіть активізувати як громадянина. Незаперечним свідченням цього є, наприклад, виникнення й розвиток театру – одного з найбільш складних і синкретичних видів мистецтва. Дослідники стверджують, що театр як власне мистецтво виникає в античні часи тоді, коли в суспільстві зростають патріотичні настрої у зв'язку з визвольною боротьбою проти перського завоювання і з приходом до влади народу. Театр будив активність суспільства, бути присутніми на виставах вимагала навіть тодішня влада, яка купувала квитки для громадян, знаючи, який вплив це нове мистецтво має на маси, виховуючи їх у такий спосіб. Саме тому з усіх видів мистецтва театр стає найдієвішим, а найбільшою прихильністю тішається трагедія й комедія (11).

Про особливості й специфіку театрального мистецтва, його закони, тенденції розвитку, значення, зокрема, українського театру від найдавніших часів дотепер ми говоримо під час програмних занять з «Української культури», тому наші курсанти і студенти, крім естетичних засад цього мистецтва, добре знають вислів В.Шекспіра: «Якби ми доросли до національного театру, тоді б ми стали нацією». Але, на жаль, у наші дні театральне мистецтво стає мистецтвом для «вибраних» інтелектуалів і не має естетичного впливу на широке коло наших громадян, які часто не бачать потреби через театр і себе самих пізнати глибше. У своїй практиці ми мали випадки, коли, ангажуючи студентів і курсантів на відвідання театральних вистав, чули свідчення про те, що вони театр не люблять, хоч ніколи в житті дотепер не бачили жодної вистави. Безперечно, можна здогадуватися про причини такої ситуації (ми вже говорили вище про рівень естетичного виховання сучасної молоді людини загалом), але цей тривожний симптом стає ще тривожнішим, якщо вийти за межі навчального закладу, бо там молодіжний загаль, який становить вагому частку всього суспільства, ще більш інфантильний і не зацікавлений у прилученні до жодного з мистецтв, а естетичне прагнення у нього знаходиться нижче нульової позначки на шкалі естетичних потреб, тобто, його немає зовсім. В епоху, яка загалом характеризується як епоха меркантилізму і духовної глухоти, виявляється, мало кого може зацікавити гасло самого Софокла: «Дивних багато в світі див, та найдивніше з них – людина», яке мало б спонукати зазирнути всередину самого себе, задуматися над своїм призначенням у цьому світі. Для того, щоб терези духовності схилилися в бік краси й моральності, ми й мусимо працювати в напрямі, про який говоримо тут.

Незайве буде нагадати, що вища школа повинна виховати в Україні людину-патріота – це завдання для нас набуває зараз життєвої важливості. Крім ідейної озброєності, це має

бути людина культурна, шляхетна, активна, духовно багата, здатна до перетворення світу навколо себе на засадах добра й справедливості, оскільки ці моральні вершини були знищені й деформовані в суспільстві тоталітаризму, а ми, як відомо, ще не поборолі його наслідки. Це має бути людина, яка також вміє бачити прекрасне, прагне до ідеалу, стримить до спілкування з ним, не скована тими чи іншими заборонами, що принижують її гідність, тобто, вільна людина. Ще в 1929 році відомий зараз філософ Ортега-і-Гасет у праці «Бунт мас» писав: «Шляхетність - це синонім напруженого життя, що постійно прагне перевершити себе, порватися від старих досягнень до намічених обов'язків і вимог. Отак шляхетне життя протиставлене простому чи інертному життю, що статично замикається в собі, засуджене на вічну нерухомість, доки якась зовнішня сила не примусить його вийти з себе. Тому ми називаємо цей тип людини масою – не тому, що він численний, а тому, що він інертний» (10, с.51). Шляхетних людей автор називає «людьми зусилля», на протигагу тим, які на жодне зусилля не спроможні. «Це люди добірні, шляхетні, єдино активні, а не лише реактивні, для яких життя – це постійне напруження, безнастанне тренування. Тренування – аскеза. Це – аскети» (Там само, с.52). Тип людини, близький до змальованого Ортегою-і-Гасетом, мусить виховати українська родина і наша школа – як середня, так і вища.

У розділі з промовистою назвою «Естетика і етика започатковують людську духовність» зі збірника «Естетичні виміри сучасної освіти» відомий український педагог Іван Зязюн писав: «Саме естетика передує всім духовним аспектам формування людини, включаючи естетичне. Дух свободолюбства, атмосфера демократизму, надання людині максимальної свободи вибору і самовиявлення, усвідомлення людиною своєї неповторної індивідуальності через самооцінку — усі ці чинники є визначальними в становленні і розвитку її естетичного досвіду» (5, с.11). Естетичний досвід, отже, людина набуває від народження і протягом усього життя, а період, коли вона здобуває професійну освіту, займає в цьому процесі дуже важливе місце. Наповнити цей процес глибоким змістом «ціннісного будівництва особистості» (Сергій Кримський) – завдання кожного викладача.

Список літератури:

1. Вашенко Григорій. Вибрані педагогічні твори. – Дрогобич.: Відродження, 1997. – 214 с.
2. Вишневський Омелян. Теоретичні основи сучасної української педагогіки. – К.: Знання, 2008. – 566 с.
3. Відейко М.Ю. Шляхами трипільського світу. – К.: Наш час, 2008. – 296 с.
4. Волинець Л. Художньо-естетична освіта в Японії / Л. Волинець // Мистецтво та освіта. – 2002. – № 1. – С. 28 - 30.
5. Дзюба Іван. З криниці літ.: тритомовик. – К.: Обереги: Гелікон, 2001. – Т.ІІ. – 858 с.
6. Зязюн І.А. //Естетичні та етичні основи розвитку педагогічної майстерності викладачів вищих педагогічних навчальних закладів. – Кіровоград : «Імекс-ЛТД», 2013. — 150с.
7. Кримський Сергій. Під сигнатурою Софії.- К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 367 с.
8. Лєпахін Валерій Ікона та іконічність. – Львів: Свічадо, 2001. – 288 с.
9. Нечуй-Левицький Іван. Українство на літературних позовах з Московщиною. – Львів.:Каменярь, 1998. – 256 с.
10. Ортега-і-Гасет. Вибрані твори. – К.: Основи, 1994. – 420 с.
11. Підлісна Г.Н. Про красу та античну літературу. – К.: Техніка, 1997. – 192 с.
12. Тютюнник Григорій. Вибрані твори. – К.: Дніпро, 1981. – 607 с.
13. Шіллер Ф. Листи про естетичне виховання людини / Фрідріх Шіллер ; пер. з нім. Б. М. Гаврішкова // Шіллер Ф. Естетика. – К. : Мистецтво, 1974. – с115-225.

14. Електронний ресурс. Режим доступу <http://www.stattionline.org.ua/pedagog/104/18615-zagalna-xarakteristika-napryamiv-xudozhno-estetichnogo-vixovannya-molodi-u-sviti.html>

15. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://familytimes.com.ua/uroky-dlya-vchytelya/vasyl-suhomlynskyi-vid-krasy-do>

References:

1. Vashchenko Hryhoriy. Vybrani pedahohichni tvory. – Drohobych.: Vidrodzhenn'a, 1997. – 214 s.
2. Vyshnevs'kyu Omel'an. Teoretychni osnovy suchasnoyi ukrayins'koyi pedahohiky. – K.: Znannya, 2008. – 566 s.
3. Videyko M.Y. Shl'achamy trypil's'koho svitu. – K.: Nash chas, 2008. – 296 s.
4. Volynets' L. Khudozhn'o-estetychna osvita v Yaponiyi./ L.//Volynets'. Mystetstvo ta osvita. – 2002. – №1. – S. 28-30.
5. Dzyuba Ivan. Z krynytsi lit.: trytomovyk. – K.: Oberehy: Helikon, 2001. – Т.ІІ. – 858 s.
6. Z'az'un I.A. // Estetychni ta etychni osnovy rozvytku pedahohichnoyi maysternosti vykladachiv vyshchych pedahohichnych navchal'nych zakladiv. – Kirovohrad : «Імекс-LTD», 2013. — 150 s.
7. Kryms'kyu Serhiy. Pid syhnaturou Sofiyi. – K.: Vydavnychyy dim «Kyievo-Mohyl'ans'ka arademiya», 2008. – 367 s.
8. L'epachin Valeriy. Ikona ta ikonichnist'. – L'viv: Svichado, 2001. – 288 s.
9. Nechuy-Levyts'kyu Ivan. Ukrayinstvo na literaturnykh pozvach z Moskovshchynoyu. – Lviv: Kamen'ar, 1998. – 256 s.
10. Ortega-i-Gaset. Vybrani tvory. – K.: Osnovy, 1994. – 420 s.
11. Pidlisna H.N. Pro krasu ta antychnu literaturu. Підлісна Г.Н. – K.: Technika, 1997. – 192 s.
12. T'ut'unnyk Hryhir. Vybrani tvory. – K.: Dnipro, 1981 . – 607 s.
13. Shiller F. Lysty pro estetychne vychovann'a l'udyny. Шіллер Ф. / Fridrich Shiller; per. Z nim. пер. з нім. В.М.Наврчкова. // Shiller F. Estetyka. – K. : Mystetstvo, 1974. – s. 115-225.
14. Elektronnyy resurs. Rezhym dostupu: <http://www.stattionline.org.ua/pedagog/104/18615-zagalna-xarakteristika-napryamiv-xudozhno-estetichnogo-vixovannya-molodi-u-sviti.html>
15. Elektronnyy resurs. Rezhym dostupu: <https://familytimes.com.ua/uroky-dlya-vchytelya/vasyl-suhomlynskyi-vid-krasy-do>

